

Г Л А С

CDXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 18

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

GLAS

CDXXVIII

CLASSE DES SCIENCES HISTRIQUES

N° 18

Reçu à la VI séance de la Classe des sciences historiques le 28 juin 2017

Rédacteur

MIHAILO VOJVODIĆ
Membre de l'Académie

BEOGRAD
2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Г Л А С

CDXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 18

Примљено на VI скупу Одељења историјских наука од 28. јуна 2017. године

У р е д н и к
академик
МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД
2018

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнез Михаилова 35

Технички уредник
Мира Зебић

Лектор
Младенка Савичић

Коректори
Невена Ђурђевић
Снежана Крсичић-Букарица

Тираж
300 примерака

Штампа
ПЛАНЕТА ПРИНТ, Београд

C A Д P Ж A J

Михаило Војводић, <i>Милораг Екмечић (1928–2015)</i>	1
Василије Ђ. Крестић, <i>Бечкеречки програм</i>	9
Vasilije Dj. Krestić, <i>Bečkerek Programme</i>	18
Десанка Ковачевић-Којић, <i>Двојно књиговодство у Дубровнику и Бенко Котруљевић (нови погледи)</i>	19
Desanka Kovačević-Kojić, <i>Double Entry Bookkeeping in Dubrovnik and Benko Kotruljević (New Aspects)</i>	34
Михаило Војводић, <i>Србија и балкански ратнови</i>	37
Mihailo Vojvodić, <i>Serbia and the Balkan Wars</i>	48
Гојко Суботић, <i>Ко су биле монахиње Јефимија и Евпраксија из најпачице на влашћаници манастира Пућине?</i>	51
Gojko Subotić, <i>Who Were Nuns Jefimija and Evpraksija From the Inscription on the Epitaphion of Putna Monastery?</i>	61
Љубодраг Димић, <i>Повраћац у Европу. Југославија и питање европске безбедности на преласку из 60-их у 70-е године XX века</i>	63
Ljubodrag Dimić, <i>Return to Europe. Yugoslavia and the Question of European Security at the Turn of the Decade – from the 1960s to the 1970s</i>	95
Славенко Терзић, <i>Скадарски вилајет у другој половини XIX века. Опис руског конзулата у Скадру 1876. године</i>	97
Slavenko Terzić, <i>Vilayet of Skadar in the Second Half of the 19th Century. Description of the Russian Consulate in Skadar in 1876</i>	110

Рајко Кузмановић, <i>Улога науке и академија у развоју друштва</i>	111
Rajko Kuzmanović, <i>The Role of Science and Academies in the Development of the Society</i>	121
Christer Jorgensen, <i>Igniting the East. The Causes and Consequences of the 1875 Peasant Revolt in Bosnia-Herzegovina</i>	123
Кристер Јоргенсен, „Запалили и стојок“. Узроци и последице Босанско-херцеговачког устанка 1875. године	148
Душан Т. Батаковић, <i>Нови ревизионизам и стари стереотипи? Историографија о Србима и Србији након 1991. године</i>	149
Dušan T. Bataković, <i>New Revisionism and Old Stereotypes? On post-1991 Historiography on Serbs and Serbia</i>	170
Срђан Рудић, <i>Брачне везе босанске власице</i>	173
Srđan Rudić, <i>Marital Links of Bosnian Nobility</i>	188
Душан Берић, <i>Средњовековни почеци мађаризације</i>	189
Dušan Berić, <i>The Medieval Beginnings of Magyarization</i>	207
Марица Маловић Ђукић, <i>Которска патрицијска породица Бисте у средњем веку (14. и 15. век)</i>	209
Marica Malović Đukić, <i>Kotor Patrician Family of Biste in the Middle Ages (14th and 15th Centuries)</i>	222
Никола Б. Поповић, <i>Негоумице о Начертанију</i>	225
Nikola B. Popović, <i>Dilemmas About Načertanije</i>	251
Слободан Шоја, <i>La saga napoléonienne en Bosnie dans l'histoire et la littérature</i>	253
Слободан Шоја, <i>Наполеонска сага у Босни у историји и књижевности</i>	264
Маја Лаковић, <i>Руско посланство у Константинопољу и грчко-бугарски црквени спор (1856–1861)</i>	267
Maja Laković, <i>Russian Embassy in Constantinople and Greek-Bulgarian Ecclesiastical Dispute (1856–1861)</i>	280
Бранко Бешлин, <i>Борба либерала за превласи у Друштву српске словесности и Матици српској (1864–1866)</i>	281
Branko Bešlin, <i>Struggle of Liberals for the Supremacy at the Society of Serbian Letters and Matica srpska (1864–1866)</i>	298

Борђе Микић, <i>Италијанизација у Трсту и околини у другој половини XIX века</i>	301
Đorđe Mikić, <i>Italianisation in Trieste and the Environs in the Second Half of the 19th Century</i>	327
Неделько В. Радосављевић, <i>Српска православна црквеношколска оштина у Мостару</i>	329
Nedeljko V. Radosavljević, <i>Serbian Orthodox Church-Educational Municipality in Mostar</i>	349
Константин В. Никифоров, <i>Короткий балканский век перед Великой войной</i>	351
Константин В. Никифоров, <i>Крајњи балкански век уочи Великог рата</i>	361
Милош Ковић, <i>Босна и Херцеговина и Сарајевски атентат у британској штампи (29. јун – 2. јул 1914)</i>	363
Miloš Ković, <i>Bosnia and Herzegovina and the Sarajevo Assassination in the British Press (29 June – 2 July 1914)</i>	372
Александар Растовић, <i>Сетон Војсон о српској политичкој елити</i>	375
Aleksandar Rastović, <i>Seton-Watson About the Serbian Political Elite</i>	395
Петар В. Крестић, <i>Александар Арнаутовић, Из предгробних мемоара (Рат/Војска/Кабинет министара/Бугарски рат/Албанија/Посланство у Паризу)</i>	397
Petar V. Krestić, <i>Aleksandar Arnautović, From Pre-Grave Memoirs (War/Army/Minister's Cabinet/Bulgarian war/Albania/Embassy in Paris)</i>	413
Душан Топаловић, <i>Развој шведско-српских трговинских веза и конзуларних односа до 1914. године</i>	415
Dušan Topalović, <i>Review of Development of the Swedish-Serbian Trade and Consular Relations Until 1914</i>	441
Боривоје Милошевић, <i>Владимир Ђоровић на Велеиздајничком процесу у Бањој Луци 1915–1916. године</i>	443
Borivoje Milošević, <i>Vladimir Ćorović at the High-treason Process in Banja Luka in 1915–1916</i>	460
Биљана Вучетић, <i>Стенли Харт Озборн, амерички лекар у Србији 1915. године</i>	461
Biljana Vučetić, <i>Stanley Hart Osborn, An American Doctor in Serbia in 1915</i>	475

Jean-Paul Bled, <i>Le mythe de François-Joseph</i>	477
Жан-Пол Блед, <i>Франц Јозеф и његов мит</i>	484
Јована Шалјић, <i>Осман Ђикић и његов џајрећ</i>	485
Jovana Šaljić, <i>Osman Đikić and his Struggle</i>	500
Горан Латиновић, <i>Југословенско-италијански економски односи (1934–1936)</i>	501
Goran Latinović, <i>Yugoslav-Italian Economic Relations (1934–1936)</i>	510
Мира Радојевић, <i>Демокрајтска сјџранка и Сјоразум Цвејковић–Мачек</i>	513
Mira Radojević, <i>Democratic Party and the Cvetković–Maček Agreement</i>	531
Драга Мاستиловић, <i>Срби из долине Неретве и Сјоразум Цвејковић–Мачек 1939. ѓодине</i>	533
Draga Mastilović, <i>Serbs From the Neretva Valley and the Cvetković–Maček Agreement of 1939</i>	549
Војислав Павловић, <i>Мисија Вилијема Донована на Балкану, јануар–фебруар 1941.</i>	551
Vojislav Pavlović, <i>Mission of William Donovan in the Balkans January–February 1941</i>	564
Зоран Лакић, <i>Црна Гора у научном гјелу академика Милорада Екмечића</i>	565
Zoran Lakić, <i>Montenegro in the Scientific Work of Academician Milorad Ekmečić</i>	572
Е. Ју. Гуськова, <i>Сообщения ЦК КПЮ о состоянии межнациональных отношений в республиках Югославии в первое десятилетие после второй мировой войны</i>	573
Јелена Гускова, <i>Извештаји ЦК КПЈ о сјању међунационалних односа у рејубликама Југославије у првој деценији после Другог свејског рајта</i>	586

Одељење историјских наука Српске академије наука и уметности посвећује овај број Гласа академику Милораду Екмечићу који је у њој провео више деценија најпре као члан ван радног састава, да би потом био преведен у статус редовног члана. Академик Милорад Екмечић је био оснивач и дугогодишњи председник њеног Одбора за историју Босне и Херцеговине и члан више других одбора. Са успехом је обављао и дужност члана њеног Председништва. Академик Екмечић је био један од најугледнијих српских историчара, чије стваралаштво представља научну заоставштину немерљиве вредности. Његови радови јединствени су по богатој подлози која му је послужила за аналитичко расуђивање и синтетичко излагање. Оригинална тумачења и бриљантни закључци, исказани једноставним али изражајним језиком, зрачили су код њега особитом свежином.

Овај зборник садржи 33 оригинална рада и уводни рад посвећен академику Милораду Екмечићу. Потпуна библиографија радова академика Екмечића објављена је у традиционалној серији библиографија угледних академика.

Редакциони одбор

ЧЛАНОВИ РЕДКЦИОНОГ ОДБОРА:

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ, уредник
ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ
ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ-КОЈИЋ
ГОЈКО СУБОТИЋ
ЉУБОДРАГ ДИМИЋ
СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ
МИЛОШ КОВИЋ, секретар

БРАНКО БЕШЛИН

БОРБА ЛИБЕРАЛА ЗА ПРЕВЛАСТ У ДРУШТВУ СРПСКЕ СЛОВЕСНОСТИ И МАТИЦИ СРПСКОЈ (1864–1866)

Појединци и групе међу Србима прихватили су идеје либерализма још крајем XVIII века што је било уочљиво пре свега у књижевном стваралаштву а накратко, током револуције 1848, и у виду отворених захтева за преображајем друштва. Српски либерализам био је „у својој епоси“ 60-их и 70-их година XIX века, водећа идеологија целог једног нараштаја. Наиме, поборници парламентарне владавине и грађанских слобода почели су живо и организовано јавно да делују у Србији на Светоандрејској скупштини 1858. а међу Србима у јужној Угарској, после аустријских пораза у рату са Италијом 1859, односно на Благовештенском сабору 1861. године. Како су личне везе успоставили још као ђаци, убрзо су постали предводници опозиционог покрета који се борио против апсолутизма у Србији и Аустрији и истовремено за национално ослобођење. Услови за парламентарну политичку утакмицу није било ни у једној од ове две државе. Зато су србијански либерали и Милетићеви народњаци кренули да свој утицај остваре посредно, на културно-просветном пољу. Вера у моћ просвете је, свакако, једна од најважнијих карактеристика либералног погледа на свет. Код српских либерала она је била врло наглашена, можда и више него у развијеним европским земљама. Њихов често истицани мото био је „за просвету и слободу“ или „просветом до слободе“. Разлог томе није само усрдна вера у благодети образовања као предуслова општег напретка, него и намера да што пре и национално и политички освесте сународнике. Током 1863. односно 1864. године покушали су да преузму

вођство у најважнијим културно-просветним установама: у Београду у Друштву српске словесности и Великој школи, у Новом Саду у Матици српској и Српској читаоници. Овој акцији непосредно су претходили интензивни контакти српских либерала са страним политичарима и јавним радницима.

Светозар Милетић и његови следбеници направили су кључни прекрет у политици Срба у Угарској. Једно и по столеће српско национално вођство, оличено у јерархији и граничарским официрима, истрајавало је у покушајима да националне интересе заштити ослањањем на бечки двор, по цену сукоба са угарским сталежима. Милетић се залагао за споразум са Мађарима на начелима парламентаризма. Значајна демонстрација ове политике било је обележавање 100-годишњице рођења Саве Текелије, великог добротвора Матице српске. Њега су Милетићеви либерали тада истичали као свог претечу, подсећајући да је на црквено-народном сабору у Темишвару 1790. критиковао апсолутизам и предлагао решавање српских захтева у угарском парламенту. Свечаност посвећена Текелији није одржана у Пешти, где је још увек било Матичино седиште, него у Новом Саду у коме је Милетић био градоначелник. Међу званицама били су угледни мађарски политичари и интелектуалци, али и либерали из Србије.

Милетић је инсистирао на сарадњи са Мађарима не само да би обезбедио права Србима у Угарској. Имао је у виду Источно питање које је, као суштинско за међудржавни поредак у Европи, привлачило пажњу и званичних политичких кругова и јавности на континенту, пре свега у земљама које су играле улогу великих сила и међу оним народима који се још нису изборили за државно и национално уједињење. Национални револуционари рачунали су да би на Балкану могла избити варница чији би пламен захватио већи део Европе. Српска влада водила је тајне преговоре са Мађарима и Италијанима, и са званичним круговима и са емиграцијом, о могућем рату против Османског царства и Аустрије. Либерали су развили пропагандну акцију радећи и на своју руку и у сарадњи са кнезом Михаилом.

Стање је постало крајње критично јуна 1862. после инцидента на Чукур-чесми у Београду. Важан чинилац у решавању конфликта била је Велика Британија. И поред тога што је њена влада водила доследну туркофилску политику, либерали су у тој земљи видели колевку слободе и парламентаризма. Веровали су да је тамошња јавност спремна да стане на страну свих оних који се боре против тираније али да је врло слабо обавештена о Србима. Осим тога у Лондону је уточиште нашао велики број националних револуционара избеглих са континента. Зато је септембра 1862. у британску престоницу отпутовао један од водећих српских

либерала Владимир Јовановић и остао тамо до маја 1863. када се преко Париза, Торино и Пеште вратио у Београд.¹²

По доласку у Лондон, Јовановић је најпре ступио у везу са чувеним издавачем Александером Макмиланом и публицистом Чарлсом Хенријем Пирсоном који га је срдечно примио и упознао са пријатељима, новинарима. По препоруци српског митрополита Михаила, наклоњеног либералима, који је имао везе са представницима англиканске цркве, Јовановића је и службено и приватно угостио лондонски бискуп Арчибалд Тејт, а више пута се састао и са свештеником Вилијемом Дентоном, који је већ био у Србији и о томе објавио путопис. У остваривању првих политичких веза у Енглеској Јовановићу су од највеће помоћи били и Руси, Александар Огарјов и Николај Херцен са којима се упознао 1860. године, приликом првог боравка у Лондону. Они су га повезали са чувеним анархистом Михаилом Александровичем Бакуњином, чијим посредовањем је дошао до предводника Младе Италије, Ђузепе Мацинија који ће му постати велики узор.³ Захваљујући Мацинију упознао се са неколицином енглеских посланика, између осталих са двојицом знаменитих политичара викторијанске Енглеске: вођом либерала Вилијемом Гледстоном и предводником Манчестерске лиге Ричардом Кобденом. Покушавао је да успостави сарадњу и са револуционарима разних нација и политичких увере-

¹ Владимир Јовановић, *Успомене*, Београд 1988, 113–179; Gale Stokes, *Legitimacy through Liberalism, Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian politics*, Seattle, London 1975, 52–63; Slobodan G. Markovich, *Anglophiles in Balkan Christian States (1862–1920)*, Balcanica XL, 95–145.

² Кнез Михаило је упутио у Лондон кнегињу Јулију и Филипа Христића који су тамо стигли фебруара 1863. године. Димитрије Матић је, по кнежевој наредби, затражио од Јовановића да сарађује са кнегињом и Христићем и он се повиновао овом захтеву.

³ Други пут су се срели, приликом Јовановићевог повратка, у Лугану. Мацини је предлагао да у дизању устанка Србима помогне славни Ђузепе Гарибалди. Тај план сковали су италијански и мађарски емигранти 1861. године. По њему би се први одред под непосредном Гарибалдијевом командом искрцао на далматинској обали а други, који би водио његов ађутант, Мађар, Иштван Тир код Драча у Албанији. О преговорима за ову акцију: В. Јовановић, *Успомене*, 150–156; Војислав Вучковић, Гргур Јакшић, *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила (први балкански савез)*, Београд 1963; Dimitrije Djordjević, *Projects for the Federation of South-East Europe in the 1860's and 1870's*, Balcanica, I, Београд, 1970, 119–145; Љиљана Алексић-Пејковић, *Политика Италије према Србији до 1870. године*, Београд 1979, 253–256; Nikša Stipčević, *Dva preporoda, Studije o italijansko-srpskim kulturnim i političkim vezama u XIX veku*, Beograd 1979, 109–112, 123; Pal Tibor, *Mađarska politička javnost i srpsko pitanje na Balkanu 1860–1878*, Novi Sad 2001, 86. Видети и чланке Франческа Гуида, Антонија Д'Алесандрија, Монике Прианте, Лујана Монцалија, Љиљане Алексић-Пејковић и Фабриције Жен у зборнику: *Italy's Balkan Strategies, 19th & 20th Century*, edited by Vojislav G. Pavlović, Belgrade 2015, 11–121.

ња: Грцима, Пољацима, једним Бугарином. Са водећим мађарским политичарима, Лајошем Кошутом и Ференцом Деаком, Јовановић се са-стао при повратку у Србију, у Торину, односно у Будимпешти.

Мисија је у суштини била неуспешна. И поред противљења водећих опозиционара, већина у британском парламенту подржала је владину про-турску политику. Планови о координисаном деловању националних по-крета су се изјаловили. Ипак, што се тиче развоја либералних идеја код Срба, боравак Владимира Јовановића у Лондону значио је прекретницу. Расправа коју је тамо објавио *The Serbian Nation and the Eastern Question* (*Српски народ и Источно питање*) постала је политичко „вјерују“ целог једног нараштаја у Србији.⁴ Наиме, српску прошлост приказао је слично као што су своју историју тумачили француски „доктринари“ и енглески виговци. Они су корене либерализма пронашли у „германским шумама“, доказујући да су слободне друштвене установе нешто што је својствено западном човеку и његовом погледу на свет. Јовановић се позивао на древне словенске установе доказујући да и Срби од памтивека показују исту урођену склоност. Тиме је побијао тврдње политичких противника да у Србију хоће да пресади један туђ политички систем за који она није сазрела. Иначе, још 1860. либерали су у познатој *Посланици Србима из Москве* критиковани од руских славјанофила да преузимају западни по-глед на свет, туђ српском и словенском духу уопште, чиме ће само покварити и унесрећити народ.⁵ У теоријском погледу српски либерализам је у својој почетној фази био под јаким утицајем немачке друштвене мисли. И на српски национализам су 40-их година најјачи и непосредан утицај вршили покрети у средњој Европи: немачки, мађарски, словачки, чешки. Крајем 50-их и почетком 60-их уочава се, највише код Владимира Јовано-

⁴ Српски читаоци упознати су са овом студијом само неколико дана по њеном објављивању, додуше само у изводима које је донео Милетићев *Српски дневник*. Већ исте године у целини је штампана на српском, прво у Новом Саду а потом и у Београду. *Српски народ и источно питање*, Српски дневник, 24. и 27. март, 1863; *Српски народ и источно питање*, написао Владимир Јовановић у Лондону, превод с енглеског, епископска печатња, Нови Сад, 1863; *Српски народ и источно питање*, написао Владимир Јовановић у Лондону 1863, друго издање превод с енглеског, у Државној штампарији, у Београду 1863; Студија је поново објављена, са осталим Јовановићевим чланцима у књизи *За слободу и народ*, Нови Сад, 1868, 54–90 (овим издањем смо се и ми користили). Део студије у ком је изложен програм либералне странке објављен је у зборнику докумената Василија Крестића и Радоша Љушића, *Програми и ставови српских политичких странка до 1918. године*, Београд, 1991, 17–20.

⁵ Милорад Екмечић, *Сиварање Јужославије 1790–1918*, Београд 1989, I, 146–152; Milan Subotić, *Sricanje slobode, studije o počecima liberalne političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1992, 107–159; Витомир Вулетић, *Руси и Срби у сусрећу*, Нови Сад 1995, 44–49; Б. Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад, 2005, 375–378.

вића и Милована Јанковића утицај западних, „класичних“, либералних теорија, енглеских и француских мислилаца. Јовановић им се потпуно окренуо после свог боравка у Енглеској. Готово истовремено, занимање за енглеску политичку праксу и друштвену мисао порасло је код Срба, пре свега интелектуалаца из Кнежевине, а у другој половини 60-их енглески утицаји су преовладали. С друге стране, на пољу националног рада, Срби су се све више угледали на Младу Италију.

Мада је кнез Михаило убрзо после доласка на престо јасно ставио до знања либералима да неће увести парламентаризам нити ће трпети њихову критику, није их до 1864. године превише оштро гонио. С друге стране, они су се после првих опозиционих иступа примирили. Владимир Јовановић је сарађивао са владом приликом своје мисије у Лондону. Углед му је порастао јер је такво међународно искуство и личне везе имала само неколицина људи у државном врху. Уочи свога поласка за Енглеску, септембра 1862. безуспешно је конкурисао за предавача Финансија, трговине и статистике на Лицеју. Примљен је септембра 1863. на Велику школу у коју је у међувремену Лицеј престао.⁶

Лицеј је основан 1838. као образовна установа највишег ранга у Србији. Био је устројен по угледу на угарске краљевске академије јер је њихов програм својом практичношћу – оспособљавање ученика за вршење чиновничких дужности у државном апарату – одговарао потребама младе српске државе. Предавачи су испочетка били Срби из Хабзбуршке монархије које су временом, сменили „отечествени синови“ – Срби из кнежевине који су учили на европским универзитетима. Током 40-их неки од професора као Јован Стерија Поповић, Константин Бранковић, доцније Димитрије Матић, испољавали су на предавањима један умерени либерализам који се исцрпљивао у захтевима за правном државом – *Rechtsstaat*. Узори им нису били француски и енглески мислиоци него немачки филозофи чије је слободоумље било прикривено у једној крајње апстрактној форми метафизичког умовања.⁷ Ђаци на Лицеју били су под утицајем слободоумних професора па су у лето 1847. основали „Дружину младежи српске“

⁶ За њега се заложio Филип Христић кога је упознао у Лондону.

⁷ Драган Јерemiћ, *О филозофији код Срба*, Београд, 1997, 202–204; Данило Баста, *Право и слобода: о персeкyтивнoј слободe у сyрaнoј и нaшoј yрaвнoј филозофији*, Сремски Карловци, Нови Сад, 1994, 152–154; Милијан Поповић, *Елементи yрaвнe држaвe у Сyеријинoм yрoднoм yрaвy*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 98, 1995, 27–37; Михаило Поповић, *Кoсyа Брaнкoвићa*, Београд, 1955; Милорад Радевић, *Крaјшкe живoтнoйис Кoнсyанyинa Брaнкoвићa*, Историјски часопис, XVIII, Београд 1971, 385–391; Божидар Марковић, *Димитрије Мaтић, лик јeднoг yрaвникa*, Београд, 1977, 86; Milan Subotić, *Sricanje slobode, studije o počecima liberalne političke misli u Srbiji XIX veka*, Niš, Beograd, 1992, 55–68.

у којој су главну реч водили будући либерали: Јеврем Грујић, Милован Јанковић, Јован Ристић, Стојан Бошковић, Владимир Јовановић.⁸ Током летњег распуста 1847. године посетио их је у Београду Светозар Милетић. За време револуције 1848. која је захватила Србе у Аустрији узбуркали су се духови и међу ђацима на Лицеју али није било озбиљних превирања која би угрозила поредак. У *Невену слоге*, алманаху који је Дружина издала 1849. појавио се чланак Јеврема Грујића *Обзор државе*, који се сматра „првом декларацијом српског либерализма.“⁹ Ни државне ни школске власти нису имале потребу да оштро реагују осим што је 1851, превентиве ради, донет училишни закон којим је до танчина прописано понашање лицејаца у школи и ван ње. Неки од ђака, међу њима Владимир Јовановић, писмено су протестовали али су се убрзо повиновали закону.

Поједини професори указивали су на недостатке у уређењу Лицеја, као и на потребу да се настава подигне на виши ниво, односно да он прерасте у универзитет. За то су се посебно залагали Коста Бранковић и Димитрије Матић. Повољан тренутак да се иступи с тим предлозима било је време после Светоандрејског преврата. Тада је Матић за остварење тих својих жеља покушао да искористи атмосферу реформи која је владала у Србији и кренуо да их пропагира у *Србским новинама*.¹⁰ Савет Лицеја, на челу са ректором Костом Бранковићем поднео је јуна 1863. министарству просвете *Пројект за успројење Универзитетна К. С.*¹¹ Те жеље су делимично уважене. Универзитет није основан али је *Законом о успројетиву Велике школе (Академије)* од октобра 1863. учињен корак у том правцу. Лицеј је издигнут на виши ранг. Велика школа имала је три факултета: филозофски, технички и правни. Ако се сравне Пројекат лицејског савета и Михаилов закон, види се да је кнез желео да предупреди могућност да се професори и студенти отму надзору и претворе школу у опозиционо жариште. Предлагано је да ректора бирају између себе сви редовни професори на универзитету, а декане професори факултета. По закону декана није било, ректора је предлагао министар просвете а потврђивао кнез. За наставнике је, као и за чиновнике, важио Закон о државним службеницима. Ректор је добио овлашћења да надгледа да ли се ученици „како у

⁸ *Правила Дружине младежи србске*, објавио је Милорад Радевић у: *Настава и васпитање*, 1, 1969, 98–102; поново су објављена у: *Лицеј 1838–1863*, зборник докумената, приредио Радош Љушић, Београд, 1988, док. 177а, стр. 246–250.

⁹ Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност*, Београд 1966, 39.

¹⁰ *Може ли у нас бити универзитетна*, 12, 14. 11. 1859; *Нешто о свеучилиштима и универзитетима*, 17, 19, 24, 26. 11. 1859.

¹¹ Бранковићево образложење министарству и текст Пројекта у: *Лицеј*, Зборник докумената, док. 429, стр. 664–673.

школи, тако и изван школе, сходно позиву изображени и уљудни младића владају...¹²

Доласком Владимира Јовановића на Велику школу либерални елементи су у њој ојачали. Ту су већ били Стојан Вељковић који је од 1857. године предавао Римско право, криминални закон и криминални поступак и Панта Срећковић који је од 1859. године предавао Општу и српску историју. Од децембра 1863. године Алимпије Васиљевић је факултативно предавао руски језик.¹³ Своја политичка уверења нарочито су пропагирали Јовановић и Вељковић. Иначе, ученици на Лицеју су по угледу на старији либерални нараштај и „Дружину младежи србске“ образовали 1861. године „Дружину Омладина лицејска“. Међу њеним оснивачима били су Љубомир Каљевић, Чедомиљ Мијатовић и Стојан Новаковић. Осим читања састава и учења језика, они су били загрејани и за политику. Када је режим 1861. почео да спутава деловање либерала, донети су и прописи којима је поштена дисциплина на Лицеју. На то су ученици, слично њиховом вршњацима из 1851, написали жалбу пуну патетичних изјава о слободи, родољубљу, значају науке. Нису пропустили ни то да се позову на кнез Михаилове речи из престоно беседе о закону као највишој вољи у Србији. Мало доцније јадали су се што је цензор интервенисао у зборнику њихових радова, *Лицејки*.¹⁴

Либерали нису своја уверења ширили само са катедре него и у Друштву српске словесности које је основано 1841. а либерали су се у њему обрели у већем броју 1862. године када су редовни чланови постали Владимир Јовановић, Алимпије Васиљевић и Панта Срећковић (Милован Јанковић, Јеврем Грујић и Стојан Вељковић примљени су раније) а дописни Светозар Милетић и Стојан Бошковић. Следеће 1863. у Друштво су као дописни чланови примљени и Јован Ђорђевић, уредник новосадског *Србског дневника* затим либерално настројени јагодински прота Јован Јовановић који ће касније, под именом Јероним, бити нишки владика.¹⁵ Потпредседник Друштва српске словесности био је Димитрије Матић, рођак Владимира Јовановића, либерал по уверењу али политички неострашћен.

¹² *Закон о успројсјиву Велике школе (Академије)*, Лицеј, Зборник докумената, док 436, стр. 692–698.

¹³ Милорад Радевић, *Великошколци и суспендовање Друштва србске словесности*, Историјски часопис, XVI–XVII, 1970, 133–141.

¹⁴ Дружина је радила од 1861. до 1865. године. Објављене су три књиге *Лицејке*: 1862, 1863. и 1864. године. Урош Џонић, *Дружина омладина лицејска*, Зборник радова САН, XVII, Институт за проучавање књижевности, 2, Београд, 1952, 351–369; *Лицеј*, Зборник докумената, док. 405, стр. 634–637; док. 407, стр. 643–646.

¹⁵ Василије Крестић, Миле Станић, *Зайисници седница Друштва српске словесности 1842–1863*, Београд 2011, 938, 982.

Задатак друштва био је унапређење науке а не политичка пропаганда. Међутим, како каже Слободан Јовановић, либерали су сматрали своје политичке идеје за научну истину. Спречени да се јавно баве политиком они су „морали дати своје опозиционарству теоријски вид; тиме је њихово опозиционарство губило доста од своје непосредности и јачине, али је с друге стране добијало у угледу и неприкосновености.“¹⁶ Владимир Јовановић је одмах по уласку у Друштво кренуо у офанзиву. Тврдио је да се „мало и једнострано ради“ и да се сувише пажње посвећује изучавању прошлости. Предлагао је да „одма свим силама настанемо око свестраног и што подпунијег осветљавања савремених научних истина... Тако би се неуморним покретом обштег народног духа обориле оне отворде предра суде и она слепа везаност за престарело... тако би се у србском свету у правом смислу распрострле науке, којима се човек спрема за човека и за друштво са себи равнима...“¹⁷ Тражио је да се један научни часопис какав је био *Гласник Друштва издаје што чешће*, „засад бар сваке недеље“(sic!); да се више објављују поучно забавни прилози и „кратки преглед свега што се у политичком животу догађа“. Из Лондона је послао подужи допис Друштву у коме је осуо страшну паљбу на Јосифа Панчића „оца српске флоре“ због тога што је дао неповолну рецензију за његов рад из биологије. Панчић је био озбиљан истраживач без много слуха за популаризацију науке, поготово не у политичке сврхе – Јовановићу је отворено рекао да му смета партијско расположење које се осећа на седницама Друштва.¹⁸ Шта је било пресудно за Панчићеву оцену не знамо, али је извесно да су већ крајем 1862. либерали наметнули своје идеје. То се јасно огледало у *Гласнику Друштва српске словесности*. Свеска XIV/1862. имала је још увек уобичајен садржај: грађу на латинском из млетачког архива и једну хронику на старословенском. Међутим у наредна три броја објављена су, без обзира на Панчићеву рецензију, два чланка Владимира Јовановића, затим *Буквар за сѣтаро и младо* Милована Јанковића; *Поглед на свезу између наука по Пелѣану* и *О вештинама*, Димитрија Матића; *Некролоџ Андрији Сѣаменковићу* који је написао Јеврем Грујић; *О васѣишању у Америци* (извод из Лабулеове књиге); *Скуѣишински развиѣак и друшѣивени ѣреображај у Енѣлеској*, од Стојана Бошковића и *Краѣки*

¹⁶ Слободан Јовановић, *Друѣа влада Милоша и Михаила*, Сабрана дела 3, Београд 1990, 387.

¹⁷ *Изјава редовноѣ члана ученог Друшѣива Владимира Јовановића о значају и ѣравцу иѣиѣог Друшѣива*, 1862, Бранко Перуничѣи, *Друшѣиво српске словесности 1841–1864*, [грађа], Београд, 1973, 717–724.

¹⁸ *Владимир Јовановић Друшѣиву српске словесности*, Лондон 20. декембра 1862, Б. Перуничѣи, *н. г.*, 705–715.

преглед Хеџелове филозофије Алимпија Васиљевића.¹⁹ У току 1863. штампан је први том Јовановићевог уџбеника из политичке економије и *Историја Француске револуције* Франсоа Мињае у преводу Љубомира Ненадовића. У јесен исте године либерали су кренули у још замашнији подухват. Преко Димитрија Матића, кога су као умереног човека уважавали и конзервативни чланови, успели су да прогурају предлог да се отпочне рад на једној популарној енциклопедији. Обратили су се влади за помоћ али су били одбијени. Пошто је Друштво убрзо било суспендовано, тај посао наставио је Владимир Јовановић у емиграцији – први томови биће објављени у Новом Саду под насловом *Полиитични речник* што јасно говори о каквој се енциклопедији радило.²⁰

Либерални професори били су омиљени међу студентима. Према тој чињеници, као ни према њиховом раду у Друштву српске словесности, режим није могао да буде равнодушан. Крајем 1863. године полиција је већ открила и пратила једну заверу против кнеза Михаила у коју су били уплетени и неки либерали – Милован Јанковић, Стевча Михаиловић и Владислав Вујовић. Министар просвете Коста Цукић који је 1849. године са катедре ширио либералне идеје и нападао режим, сада је требало да спречи друге да то раде. Згодна прилика за то била је годишња скупштина Друштва српске словесности. Дневни ред за њу био је утврђен у децембру 1863. године: после поздравне речи Димитрија Матића, Владимир Јовановић је требало да одржи подуже предавање о штедњи, Алимпије Васиљевић да поднесе годишњи извештај, а на крају би се приступило избору руководства и нових чланова Друштва. На иницијативу Владимира Јовановића либерали су предложили за почасне чланове Ђузепеа Гарибалдија, Ференца Деака и Ричарда Кобдена, а за дописне Александра Херцена, Николаја Чернишевског и Сен-Марка Жирардена.

Министар Цукић је реаговао још пре скупштине. Прво је кажњен Стојан Вељковић.²¹ Средином јануара 1864. одржао је на Великој школи јавно предавање *О ѿвојрају*. Пред публиком у којој је било доста виђених

¹⁹ *Наука о саставу и животоу расишиња*, ГДСС, 16 (1863), 43–196; *Наука о ајмосфери и променама у ајмосфери и о њиховом значају за расишиње*, ГДСС, 17 (1863), 1–182; *Буквар за старо и младо*, ГДСС, 15, 1862, 1–137; *Поглед на свезу између наука по Пеліану*, 15 (1862), 249–259; *О вешіинама*, 17 (1863), 281–301; *Андрија Сіаменковић*, 15 (1862), 318–320; *О васіішавању у Америци*, по Лабулеу, 17 (1863), 301–315.

²⁰ Документа која се односе на покретање енциклопедије: Б. Перуничић, *Друштіво српске словесності*, 746–758. В. Крестић, М. Станић, *Зайисници*, 1010–1012; *Види и Sloboda-La Liberté*, Женева, 24. 10 (5. 11) и 12. 12 (24. 12), 1864.

²¹ Вељковић је са Јевремом Грујићем и Љубомиром Ненадовићем присуствовао Текелијиној прослави у Новом Саду 1861. године. Лицеј, *Зборник докумената*, док. 323, стр. 489; док. 374, стр. 590; Божидар Ковачек *Текелијанумске історије*, Нови Сад 1997, 95.

људи из правосуђа критиковао је Кривични законик. Због тога је ислеђиван од претпостављених који су му забранили да држи јавна предавања.²²

Скупштина Друштва српске словесности одржана 26. јануара 1864. претворила се у огроман скандал и завршила лоше по Јовановића и либерале. У згради Велике школе окупило се чланство, грађани, студенти и гимназијалци. Коста Цукић који је као министар просвете био и формално председник Друштва, одмах је рекао да се неће придржавати дневног реда пошто претходно није био поднет њему на увид. Изоставио је Јовановићево предавање а овај је опет наваљивао да га по сваку цену одржи. Између њих је дошло до оштре препирке. Цукићу је држао страну Матији Бану а Јовановићу Милован Јанковић, Алимпије Васиљевић и Стојан Вељковић. Предавање није одржано него се приступило избору руководства – за потпредседника гласове је добио Димитрије Матић, за секретара Васиљевић, за благајника Вељковић. При таквом односу снага, Цукић је тражио да се избор почасних и дописних чланова одложи за редовну седницу јер има примедбе на дате предлоге – он на пример, изјавио је, никада не би гласао за Гарибалдија. Јовановић, Вељковић и Васиљевић су жучно протестовали. Милован Јанковић, познат као прзница, скочио је и рекао Цукићу да ни Гарибалди не би гласао за њега. У дворани је настала граја и министар је прекинуо седницу. Владимира Јовановића су ђаци дочекали узвицима и понели га на рукама.

Предавање које није одржао, Јовановић је објавио исте године у емиграцији, у Новом Саду, као засебну брошуру под насловом *Србџа и гоштован*.²³ Изнео је мишљење, које је било доста уврежено, да српски народ и економски и културно заостаје јер олако усваја лоше навике. Као и у *Источном ишћању*, тврдио је да је све оно што је код Срба изворно њихово – самим тим и добро; оно рђаво последица је туђинских утицаја само је сада, пошто није писао за страну публику, могао да те утицаје изложи најстрожој осуди. Идеализовао је српско патријархално друштво и задругу као пример установе у којој су очувани штедљивост, радиност и морал. Србџа је честити домаћин, а готован особа искварена западном цивилизацијом. Ова два архетипа приказују се у једном готово гротескном поређењу.²⁴ О томе колики је био одјек овог текста сведочи и изјава Мите Ракића да је, у својим ђачким данима, веровао како је „г. Владимир

²² М. Радевић, *Великошколци*, 135.

²³ „*Србџа и гоштован*, беседа коју је Владимир Јовановић професор Велике школе и редовни члан српског ученог друштва у Београду био намеран да говори на главној скупштини српског ученог друштва но коју је г. К. Цукић председник друштва забранио“, Нови Сад, 1864; чланак је прештампан у књизи *За слободу и народ*, Нови Сад, 1868, 103–121.

²⁴ Nikša Stipčević, *Dva preporoda*, 142.

Јовановић арханђел слободе а *Србенда и гошован* друго Откровење Јованово.²⁵ Било је и другачијих мишљења. Најубедљивију критику изнео је угледни научник Ђура Даничић у тексту *Србин Србенди*. Извргао је подсмеху Јовановића и Српско учено друштво, „Србендасту академију“, у коме су главну реч водили либерали.²⁶

Одмах сутрадан, на предлог министра просвете кнез је издао декрет којим је забрањен рад Друштва српске словесности, Владимир Јовановић отпуштен из државне службе, а Стојан Вељковић премештен за провинцијског судију. Најбучнији студенти позвани су на одговорност пред академијским саветом. После расправе у којој су мишљења била подељена добили су благе казне. Најстрожа је била осуда на ванредне студије али је и њу кнез опростио. Већ 29. јула обновљена је научна установа највишег ранга под називом Српско учено друштво.

Догађаји са последње седнице Друштва српске словесности добили су велики публицитет. Званичне *Србске новине*, провладин *Вигов дан* у Београду и *Најпредак* у Новом Саду писали су о саблажњивом понашању Јовановића и студената. Страну либералима држао је, наравно, Милетићев *Србски дневник*, коме је извештаје достављао њихов саборац Стојан Бошковић. Руски конзул Шишкин одмах је о свему известио министра Игњатијева. Рекао је, између осталог, да су Јовановић и Јанковић користили Друштво да би „ширили револуционарне идеје Лондонског централног комитета“ и „Мацинијево учење“. Примећено је и да им је у томе помагао Димитрије Матић.²⁷

Деловање опозиције у Србији било је сасвим онемогућено па је Владимир Јовановић отишао у емиграцију и вратио се тек 1870. године. Исто је учинио и Милован Јанковић. Јовановић је прво дошао у Нови Сад где су постојали повољнији услови за политичку делатност – Светозар

²⁵ *Вигело*, 20. јул, 1880.

²⁶ Даничић је штампао овај текст као брошуру: *Србин Србенди*, Београд, 1864; и Јовановићев *Србенда и гошован* и Даничићев *Србин Србенди* објављени су у књизи: *Сићинији сииси Ђуре Даничића*, Сремски Карловци, 1925, 341–354; 354–361.

²⁷ „Потом је Шишкин, да би задовољио знатижељу својих претпостављених у погледу деловања и намера либерала, позвао је Јовановића на разговор. Овај је представнику једне апсолутистичке државе отворено саопштио да он и његови другови желе слободно изабрану скупштину, министарску одговорност, слободу штампе, рад на унапређењу привреде и материјалног благостања. Претеривао је тврдећи да иза њих стоји 'сав народ' и уверавао је Шишкина у оданост и љубав либерала према кнезу Михаилу у коме виде вођу који је кадар да 'ослободи Србију од непријатеља, унутрашњих и спољних'“. *Уједињена омладина српска и њено доба, 1860–1875*, Грађа из совјетских архива, одабрала и приредила В. Н. Кондратјева, Нови Сад, 1977, док. 14, стр. 37–39; док. 15, стр. 39–44.

Милетић га је 1863. позвао да сарађују.²⁸ Власт није тако строго сузбијала слободу говора и писане речи као у Србији, а Милетићеви народњаци су тамо имали јако упориште и већ су се учврстили у културним установама. Сарадња између пречанских и србијанских либерала била је најживља и најтешња у време Јовановићевог странствовања. Те везе биле су учвршћене личним пријатељством и кумством између њега и Милетића – Јовановићев син добио је име Слободан а кћи Правда.

У Матици српској либерали су потиснули конзервативце постепено – њихов утицај постао је осетан 1861, превагнули су 1864, а потпуну победу су однели тек 1867. године. Матица је основана у Пешти 1826. у праскозорје српског културног и националног препорода. Као најстарије српско књижевно друштво уживала је велики углед и имала велики значај. Спор слободоумнијих и конзервативних чланова и сарадника овде није био политички, мада би се понешто од тога дало назрети иза једног од најважнијих питања које их је заокупљало – за или против Вукове реформе језика и правописа. Од сразмерно скромних почетака, Матичина финансијска моћ и углед знатно су порасли када је за њеног доживотног председника 1838. изабран Сава Текелија, племић, један од најобразованијих али и најбогатијих Срба тога доба. Матици је завештао библиотеку, некретнине, хартије од вредности. Хтео је да удружење чији је задатак био ограничен на финансирање *Летописа* као и књига на српском језику, прерасте у академију наука. Зато је већ 1838. захтевао да се изради нови устав који је прихваћен јула 1842, неколико месеци после оснивања *Друштва српске словесности* у Београду. Текелија је почетком октобра исте године преминуо а његове визије у погледу академије нису се оствариле, мада је успео да од Матице направи најбогатију међу организацијама немађарских народа у Угарској.²⁹ Нажалост, број и вредност објављених књига нису били у складу са материјалним средствима којима је располагала.

Млађи, либерални нараштај почео је да узима видно учешће у раду Матице српске у другој половини 50-их година. Јован Ђорђевић, Милетићев друг из ђачких дана, такође либерал али далеко умеренији у политичким иступима, постао је Матичин секретар и уредник *Летописа* крајем 1857. године. Није се дуго задржао на том месту. Сва је прилика да је бирао сараднике према њиховом политичком опредељењу – већина њих ће 60-их бити уз Милетића. Као „Вуковац“ убрзо се сукобио са руководством.³⁰ У ствари, на њега се околио Јован Хаџић, истакнути бранилац

²⁸ Милетићево писмо објавио је Јовановић у својим *Успоменама*, 182.

²⁹ Ж. Милисавац, *Историја Матице српске*, I, *Време националног буђења и културног препорода 1826–1864*, Нови Сад 1986, 326.

³⁰ Ђорђевићеве интервенције у погледу правописа у *Летопису* биле су компромис између Вукове и старе ортографије.

старог правописа. Ђорђевић је дао оставку маја 1859. године. То није значило да су либерали искорењени из Матице. Смена генерација била је неминовна. Уредништво *Летописа* преузео је Антоније Хаџић, доцније истакнути члан Милетићеве странке, који се старао да одржи на окупу Ђорђевићеве сараднике и не мења уређивачку политику.³¹

Либерали и конзервативци отимали су се и о Српску читаоницу у Новом Саду која је после десет година постојања, престала да ради 1848. године.³² Јован Ђорђевић је у гласилу либерала, *Србском дневнику*, који је у међувремену преузео, тражио да се она поново оснује. Опет је дошао у сукоб са Јованом Хаџићем који је до Буне био председник Читаонице. Хаџићева замисао је била да та установа у Новом Саду постане оно што је била Матица у Пешти и није желео да је препусти либералима. Поднео је молбу властима да се њена имовина поклони гимназији. Читаоница је обновљена али поново под Хаџићевим председништвом.³³

Однос снага изменио се на штету конзервативаца после Баховог пада. Милетић који је 1861. године постао градоначелник Новог Сада, заузео је и положај председника Српске читаонице уместо свог негдашњег мецене. Исте године, уочи Текелијине прославе Милетић и Ђорђевић изабрани су за почасне чланове Матице српске (Милетић је 1861. предложен и за дописног члана Друштва српске словесности). Тада је образован и одбор који је требало да изради за њу нови устав. У то тело ушао је и Милетић. Предложио га је владика Платон Атанацковић који је либералима био наклоњен и крчио им пут у Матицу.³⁴ Нацрт устава био је Милетићево дело. Кључна промена коју је унео била је та што је извршио „поделу власти“. До тада је на челу Матице био само један одбор у коме су углавном седели пословни људи и правници. Нови устав предвиђао је два руководећа тела: Управни одбор и Књижевно одељење. Управном одбору препуштени су чисто финансијски послови, док су људи од пера и науке у Књижевном одељењу могли да самостално одлучују о томе

³¹ Б. Ковачек, *Јован Ђорђевић*, 153–155; Живан Милисавец, *Историја Матице српске*, II, *Време изневерених нада и борбе за оцџанак*, Нови Сад, 1992, 35–37.

³² Почела је да ради 1838. године али је званично основана 1846. Ж. Милисавец, *Историја Матице српске*, I, 35.

³³ Ж. Милисавец, *Историја Матице српске*, II, 35–47.

³⁴ У једној анонимној промеморији коју су 1. октобра 1866. године конзервативни српски политичари из Угарске доставили аустријској влади говори се, између осталог, доста подробно о томе како су Милетићеви народњаци заузели културне и просветне установе: Матицу српску, Српско народно позориште, Гимназију у Новом Саду. Наглашава се да им је пресудну подршку у томе пружио Платон Атанацковић. Н. Петровић, *Светозар Милетић и Народна странка*, Грађа, II, Сремски Карловци 1969, док. 148, стр. 324–334.

који ће радови бити штампани и хонорисани, предлагали су будуће питомце и подносили извештаје о њиховом владању. Оваквом преустројавању Матице успротивио се Јован Хаџић. И поред тога што је као творац Грађанског законика у Србији уживао ауторитет истакнутог правника, његов нацрт је одбијен, а прихваћен Милетићев. Тај устав остао је на снази све до 1920. године.³⁵

Седиште Матице српске је 1861. још увек било у Пешти мада је њено руководство десет година раније донело одлуку да се она премести у Нови Сад. За то се посебно залагао епископ будимски Платон Атанацковић. Разлози су били сасвим оправдани. Срба је у средишњим и северним деловима Угарске бивало све мање. Слабио је и нестајао онај слој имућних трговаца, занатлија и других грађана који је био кадар да одржи националну културу и друштвени живот. Средиште политичких и културних збивања померило се ка југу где је српски живаљ био бројнији, а Матица је остала ван њега. Знаци да је почела да тавори били су приметни и постојала је опасност да се временом угаси. С друге стране, Нови Сад је упркос великим разарањима која је претрпео у Буни, био просперитетно место и брзо се опорављао. У њега се током 50-их и 60-их година сјатила бројна српска интелигенција. Србима, који су још углавном живели на селу, а међу градским становништвом тек стваране урбане навике, Нови Сад је изгледао као оличење једне више грађанске културе. Он је управо заслугом младог образованог нараштаја који се окупљао око Милетића постао и више од тога – жариште српског националног, политичког и културног живота. С поносом су га називали „Српска Атина“ (ређе „Српски Париз“ што је имало помало фриволан, малограђански призвук).

Матица је априла 1864. године – значи недуго по укидању Друштва српске словесности у Београду – коначно пресељена у Нови Сад. Била је понешто осиромашена и са проређеним чланством – њих око 200 на списку, „и живих и мртвих“. У то време народњаци су водили главну реч и у политичком и у културном животу града. То се одразило на избор Матициног руководства који је обављен на скупштини, маја 1864. године. За председника је изабран Платон Атанацковић а за потпредседника Јован Хаџић. Хаџићу је част указана више због ранијих заслуга јер је био један од оснивача Матице, а не зато што су његови ставови имали подршку чланства. То се видело по томе што је скупштина изгласала Милетићев устав.³⁶ У *Лейпцигу* је наочиглед Хаџића увођен нови правопис а он то није могао да спречи. Само неколико месеци доцније, крајем децембра, поднео је оставку на место потпредседника коју је августа 1865. усвојила

³⁵ Ж. Милисавац, *Историја Матице српске*, II, 61–65.

³⁶ Ж. Милисавац, *Историја Матице српске*, II, 65–70.

главна скупштина Матице.³⁷ На челу Књижевног одељења био је од 1864. Милетић. Изабран је још три пута узастопно, 1865, 1866. и 1867. године. Дужности је ослобођен на сопствени захтев, пошто му је одузимала много времена а он се потпуно посветио политици. У састав тог одељења које је кројило издавачку политику ушли су углавном млађи људи као што су Јован Ђорђевић, Јован Андрејевић Јолес, Ђорђе Натопшевић, Ђура Вукичевић, Глигорије Гига Гершић, Антоније Хацић, Лаза Костић, Јован Јовановић Змај, Павле Стаматовић, Ђура Даничић. Већином су били Милетићеве присталице.³⁸ То не значи да су либерали освојили Матицу искључиво захваљујући својој способности. У томе је удела имала и природна смена генерација. Владика Платон умро је марта 1867. године, Јован Хацић маја следеће.³⁹ Од старих чланова, који су активно суделовали у раду Матице у Пешти, само је Јован Суботић био способан за озбиљан интелектуални рад, а он је био истакнути либерал.

Милетић и народњаци имали су највише заслуга у оснивању Српског народног позоришта. За оснивање позоришта се посебно залагао Јован Ђорђевић. Извесно је да су и његови политички истомишљеници око Милетића били јако загрејани за ту идеју. То не значи да су били истински поклоници театра па их је жалостило што у српску културу још није пресађена једна тако лепа и узвишена грана уметности у којој ће уживати пробрани духови. Они су у позоришту видели демократску установу која ће одгајати у народу родољубље и врлину и бити брана против понемчавања и помађаривања. Само десет дана је протекло од Милетићевог доласка на чело Читаонице а у оквиру ње је основан Одбор за српско народно позориште. Ђорђевић је био потпредседник и кључна личност у овом телу. У лето 1861. окупљена је и трупа.⁴⁰

Светозар Милетић, Владимир Јовановић, Милован Јанковић и други „слободњаци“ били су узор српским ђацима и студентима који су се одушевљавали за њихове идеје. Својом младалачком снагом и својим образовањем они су представљали велики потенцијал. Многи од њих су се већ озбиљно укључили у политику. Претходно поколење које је 1864. потискивало конзервативце из културно-просветних установа гледало је да организује и веже за свој покрет ђаке и студенте. Покушај Владимира Јовановића и другова у Великој школи и Друштву српске словесности био је осујећен. Међутим, велики број младих Срба налазио се у великим

³⁷ *Истио*, 158–160.

³⁸ *Истио*, 128–129.

³⁹ *Истио*, 95–98; 151–162.

⁴⁰ О оснивању Српског народног позоришта, Б. Ковачек, *Јован Ђорђевић*, Нови Сад 1964, 199–268; Ж. Милисавац, *Историја Матице српске*, II, 37–43.

школским средиштима ван завичаја и домашаја српских школских власти. Тамо су се сами организовали. У Хабсбуршкој монархији се после пада Баховог апсолутизма опет образују српска ђачка удружења и до 1864. било их је неколико: у Бечу, Пешти, Сегедину, Пожуну, Печују, Сремским Карловцима, Вршцу. Највише због суревњивости која је владала између бечке *Зоре* и пештанске *Преоднице* удружења нису успевала да координирају свој рад све до 1866, када је на иницијативу *Зоре* основана у Новом Саду *Уједињена омладина српска*. И у томе је пресудну улогу имао Владимир Јовановић. Он се 1864. није дуго задржао у Новом Саду него је отпутовао за Женеву где је успоставио нове политичке везе и издавао двојезични лист *Sloboda – La liberté*. Вратио се у Нови Сад пошто је било извесно да је на помолу аустро-италијански рат – још једна прилика, како су веровали либерали, да се отпочне борба против Турака. Пре поласка се састао са Мацинијем који му је саветовао да створи једну ширу националну организацију сличну Младој Италији.⁴¹ Јовановић се зауставио у Бечу и сугерисао члановима *Зоре* да позову представнике осталих удружења у Нови Сад.

Либерали су имали на располагању средства да, како су говорили, „науке по народу распростру“. Књижевни одбори Матице српске и Омладине, касније и одбори Српског ученог друштва, предлагали су шта би требало да се напише или преведе, давали средства за штампање и новчану награду писцима.

Издавали су неколико новина: у Угарској *Србски дневник*, потом *Застава*, *Панчевац* и *Народ* а у Кнежевини *Србију* и *Будућносћ*. У овим листовима, се поред вести и разматрања текућих политичких и друштвених питања, нашло места и за научне и књижевне прилоге. Међутим то није било довољно. Да би вршили просветну мисију у духу својих идеја, либерали су намеравали да издају „књиге за народ“ и научно-књижевне часописе. Од 1860. објављивали су своје текстове у новосадској *Даници* која је тада имала око 1.000 претплатника што је знатан број за српске прилике. Мада ће тек касније постати љути непријатељи, либерали и уредник Ђорђе Поповић Даничар, већ од 1862. нису успевали да нађу заједнички језик. Следеће године опао је број претплатника *Данице*.⁴² „Званични гуслар Милетићевог странке“, Јован Јовановић Змај почео је да издаје крајем 1862. часопис *Јавор* који се већ у пролеће 1863. угасио као неисплатив – од почетних 1.000 остало је само 163 претплатника.⁴³ Стање се изменило када су либерали преузели Књижевно одељење Матице срп-

⁴¹ Љиљана Алексић-Пејковић, *н. г.*, 162.

⁴² Ј. Скерлић, *Омладина*, 266.

⁴³ *Јавор* је обновљен тек 1872. године када је престала да излази *Даница*. Ј. Скерлић, *Омладина*, 266.

ске. У популаризацији науке и књижевности у складу са својим политичким уверењима показали су се обзирни према старом и угледном *Лейо-иису*. Милетић је убрзо по ступању на дужност, у јесен 1864, предложио да се покрене још један часопис. Први број *Майице* изашао је октобра 1865. године.⁴⁴ И *Лейоис* и *Майицу* уређивао је Антоније Тона Хацић, секретар Матице српске. Овај необично вредан човек, припадник Милетићеве странке и један од најважнијих људи у књижевном одбору Уједињене омладине стизао је да буде и управник Српског народног позоришта. О самопрегорном раду, сведочи и импресивна преписка која је иза њега остала.

Исте 1865. године када је почела да излази *Майица* појавио се у Београду лист једнаког усмерења – *Вила*.⁴⁵ Њен уредник био је будући знаменити филолог, историчар и државник Стојан Новаковић. Тада је имао свега 22 године а већ је био професор гимназије и члан Српског ученог друштва. И остали чланови редакције били су, исто тако, врло млади и угледни. Милан Кујунџић Абердар и Чедомиљ Мијатовић, Новаковићеви исписници, предавали су на Великој школи. Владану Ђорђевићу било је 20 а Радмилу Лазаревићу само 18 година. Није случајно што ће Новаковић, Абердар, Мијатовић и Ђорђевић бити 80-их чланови Напредне странке која је заступала доктринарни, десни, либерализам насупрот старијој генерацији тзв. „светоандрејских либерала“ који су били демократски оријентисани. У *Вили* су сарађивали и други истакнути интелектуалци: Милорад Шапчанин, Алимпије Васиљевић, Стојан Бошковић, Љубомир Ненадовић, Светозар Никетић, Филип Христић. Већина њих писала је и за *Майицу* јер су оба листа била гласила Уједињене омладине а Новаковић и Хацић сарађивали су док *Вила* 1868. није престала да излази. *Майица* се угасила 1870. године када је Омладина добила званично гласило *Млада Србадија*.⁴⁶ Садржај ових листова био је разноврстан и одражавао је стање духа у Омладини односно у српској култури. Романтизам је у ово време у западној Европи већ био прецвао. Код Срба се ме-

⁴⁴ Ј. Скерлић, *Омладина*, 268; Ђурђевка Љубибратић, *Майица* – садржај и предметни регистар, Нови Сад, 1976; Бошко Новаковић, *Часопис Майица*, Уједињена омладина српска, Зборник радова, 531–536; Ж. Милисавац, *Историја Майице српске*, II, 203–221.

⁴⁵ Ј. Скерлић, *Омладина*, 269–270; Најбоља студија о *Вили* је још увек она Павла Поповића из 1921; ми смо се служили новим издањем: П. Поповић, *Један стари књижевни лист*, Нова српска књижевност, II, Београд, 1999; Анкица Васић, *Вила* – садржај и предметни регистар, Нови Сад, 1987.

⁴⁶ Ђурђевка Љубибратић, *Млада Србадија* – садржај и предметни регистар, Нови Сад, 1982; Ђорђе Бајић, *Часопис Млада Србадија (1870–1872)*, Уједињена омладина српска, зборник радова, 536–544.

ђутим, јавио са закашњењем и био је још увек у замаху када су почетком 60-их почеле да продиру позитивистичке идеје. У *Матици* и *Вили* су се тако сусретали романтичарски идеалистички занос и рационалне теорије.

Током 60-их и 70-их година, културни живот код Срба добио је велики замах и издавачка продукција била је и много обимнија и много разноврснија него икада раније. Мада су неписмени и даље чинили огромну већину у народу, број образованих људи и стваралачке интелигенције и читалаца, досегао је „критичну масу“. Томе је допринела реформа књижевног језика и правописа која је коначно победила средином 60-их. У поређењу са развијеним народима, српски научни и књижевни потенцијал није био знатан, али је у ово време био мобилисан и обједињен (и то не само духовно), у тежњи ка националном ослобођењу и културном препороду. Већи део новина, часописа и књига штампаних у ово време био је резултат усмереног и организованог рада у коме су предњачили либерали. Они сами још нису били потпуно страначки организовани статутима и програмима. Тако су током 60-их представљали један интелектуални опозициони покрет а не хомогену партију што им је, додуше привремено, дало снагу крајње озбиљног политичког чиниоца. Када се званично буду формирале странке, либерална неће бити најјача међу њима.

Branko Bešlin

STRUGGLE OF LIBERALS FOR THE SUPREMACY AT THE SOCIETY OF SERBIAN LETTERS AND MATICA SRPSKA (1864–1866)

S u m m a r y

The proponents of parliamentary rule and civil freedoms began to be publicly active in Serbia, in a lively and organised manner, at the St. Andrew's Day Assembly of 1858. Their activity among the Serbs in southern Hungary became evident after the Austrian defeats in the war against Italy in 1859 and the Annunciation Assembly of 1861. As they established personal links while still being students, they soon became the leaders of the opposition movement which fought absolutism in Serbia and Austria, while at the same time working on national liberation. The conditions for a parliamentary political competition did not exist in either of these two countries. This is why the liberals from Serbia, members of Miletić's People's Party, aimed to wield their influence indirectly, in the cultural-educational field. In 1863 and 1864, they tried to assume leadership in the most important cultural-educational institutions: in Belgrade – in the Society of Serbian Letters and the Higher School, and in Novi Sad – in Matica srpska and the Serbian Reading Room. A larger number of liberals found themselves in the early 1860s in the Society of Serbian Letters established in 1841 (a precursor of today's Serbian Academy of Sciences and Arts)

and the Lyceum (a precursor of the Higher School, i.e. Belgrade University). At the meeting of the Society of Serbian Letters held on 26 January 1864, eminent liberal Vladimir Jovanović proposed Giuseppe Garibaldi, Ferenc Deák and Richard Cobden for honorary members, and Aleksandr Herzen, Nikolay Chernishevsky and Saint-Marc Girardin for corresponding members (Jovanović met the representatives of Young Italy, English liberals and radicals, Hungarian nationalists and Russian revolutionaries in autumn 1862 and spring 1863 during his travel to London). Prince Mihailo immediately abolished the Society of Serbian Letters and Jovanović emigrated – first to Hungary, in Novi Sad. His fellow thinkers headed by Svetozar Miletić, who was his personal friend, already had the main say there. In spring 1864, Matica srpska was transferred from Pest to Novi Sad – it was the oldest Serbian literary association with great foundations and the richest organisation of non-Hungarian peoples in Hungary. Liberals prevailed in Matica and had at their disposal the means for printing magazines and books. Owing to their initiative, the first standing theatre among the Serbs began to operate in Novi Sad, while in 1866 the United Serbian Youth was founded upon the model of Young Italy.